Другий день виходила Віра Павлівна Палій по київських вулицях, плутаючи нові назви й називаючи їх по-старому, як тридцять років тому, радісно пізнаючи, як рідних, старі будинки й вражено спиняючись перед новими багатоповерховими будовами, що зовсім змінювали її уявлення про місто, де вона колись народилася. Знесилена, вона повернулась учора до готелю й довго не могла заснути — голова розвалювалася від болю. Сила-силенна вражень, здавалось, не вміщалась там й тиснула на черепну коробку. Якби ж то було з ким поділитися думками, якось систематизувати їх, було б легше на душі, а так — самий хаос, у якому розрізненими клаптями виринали давні згадки й переживання. Але нікого з близьких у цьому вщерть залюдненому тепер місті коло неї не було, та й хтозна, чи залишився тут хтось із них після довгих років, перемежованих бурями й лихоліттям. Товариші з Київського мединституту давним-давно пороз'їздилися в різні кінці республіки, країни, а декого химерна доля, може, занесла й далі... З них напевно відомо тільки про одного, що й досі живе туг, у Києві, але він став знаменитістю, прославленим академіком, про якого не раз писали в пресі, та чи ж буде йому приємно зустрітися з однокурсницею, нічим не прикметною в мединституті, яка мимоволі нагадала б йому, що й він був колись звичайним студентом, потерпав, як і всі, перед складанням заліків і не завжди вправно препарував у анатомці. Люди змінюються з часом більше, як ті старі будинки, в яких вони живуть, тож не варто ризикувати заради спогадів і йти без конкретної потреби до "знаменитості"... От якби жива була старша сестра Віри Павлівни, тоді можна було б у неї і спинитись, але вона померла вісім років тому, а її дочці, що мешкає в тому ж будинку на Подолі, де за дитинства жила з батьками й сестрами Віра Павлівна, навряд чи може принести радість поява старої тітки, що приїхала не з Москви чи Ленінграда, а з далекого Сибіру. Скоріше навпаки — викличе побоювання, чи не хоче тітка претендувати на житлоплощу, де жила колись. Ні, якщо до сестри й треба буде зайти, то тільки в останню чергу, перед від'їздом із Києва.

А сьогодні зранку Віра Павлівна пішла до парку, що колись звався Царським садом і видовжився понад Дніпровими кручами геть аж до

Печерська. Скільки разів гуляла вона тут замолоду! Які то були чудові ранки, коли вона в товаристві молодиків і подруг приходила сюди зустрічати схід сонця навесні, безжурно співала разом з іншими, і луна далеко односила їхні пісні...

Віра Павлівна підійшла до металевої огорожі край урвиша й глянула в синювату далечінь лівобережних просторів.

Колись широкий Ланцюговий міст з'єднував десь тут обидва Дніпрові береги, а за ним одразу починалась Чернігівщина з Першою і Другою слобідками. Але не було тепер ні Ланцюгового мосту, ні тих слобідок. Віра Павлівна не була навіть певна, чи той металевий міст, по якому мчати туди й назад поїзди метро, стоїть на тому самому місці, де був колись Ланцюговий, і чи це там, на отому белебні, де росли тепер густі верби, стояла кам'яна слобідська церква, за якою тягнулись двома преріями міщанські дерев'яні будиночки, що стояли на високих палях — на випадок великої прибутної води під час весняної паводі.

Ні церкви, яку колись добре видно було здалека, ще з київської міської пристані, ні дерев'яних будиночків, у яких текло тихе міщанське буття, ні двох слобідок, розділених Русанівською протокою, не було тепер і сліду, лиш слова давно забутої, а зараз зненацька виринулої в пам'яті пісні "На Слободке есть ворожка" відтворювали в уяві Віри Павлівни ту Микільську слобідку, де таки справді жила колись у похмурому старому будинку по-горблена літами й посічена зморшками баба-ворожка. Про неї далеко йшла гучна слава: що кому скаже, то як у воду дивиться й бачить людську долю.

Знали бабу не тільки на слобідках, а й на Печерську, ба навіть з Подолу, а то й з Куренівки приходили до неї люди різного стану й віку — хто з цікавості, а хто й з трепетним страхом, щоб прозирнути в загадкову темінь прийдешнього. Подейкували, що навіть віце-губернатор інкогніто, переодягнутий у цивільне, тишком завітав якось до баби вивідати, хто саме стоїть йому на перешкоді до дальшої адміністративної кар'єри.

До слобідської баби вабила людей її незвичайність, що так вирізняла стару з-поміж інших свійських ворожок, охочих розкласти на дозвіллі карти. Баба не теревенила, як то звичайно буває у ворожбитстві, ні про "казенний дім" та всякі пересуди, що ніби точаться навколо клієнта, не заспокоювала наостанку словами, що їх ніхто не міг добрати до ладу: "А зостаєтесь ви при своїй сердечності", мова слобідської ворожки була конкретна й лаконічна, а головне — неправильна: баба була полька, що невідь-коли й як опинилась на слобідці. Скаже вона, бувало, придивляючись підсліпуватими очима до карти: "Тен мужчизна не хорош!", і стурбована клієнтка, догадуючись, що мовиться про якогось чоловіка, блідне й прикидає думкою, хто ж то з її знайомих криється під кабалістичним словом "мужчизна".

Це було так давно, десь років сорок тому, а здається, ніби діялося лише вчора. Взагалі, останнім часом Віра Павлівна стала плутатись у датах і подіях, які сталися недавно, забувала інколи, чого пішла з кабінету на кухню або що їй треба знайти в шухлядці письмового столу, зате до найменших дрібниць пам'ятала те, що спливло в людей за рікою життя в непам'ять і вкрилося забуттям. Отак і тепер Віра Павлівна виразно пригадала себе скромною земською фельдшерицею, що склала оце іспити за хлоп'ячу гімназію, щоб далі вступити на медичний факультет університету. Добре запам'ятався їй той чудовий ясний день на початку червня, коли нарешті після всіх екзаменаційних турбот вона легко зітхнула й довго каталася в гурті абітурієнтів човном по Старику й Русанівській протоці. Пам'ятає, як один із юнаків, трохи ексцентричний Сергійко, згадав і запропонував подивитись на те диво. Усі охоче погодились, і товариство, вийшовши галасливо з човна, подалося шукати чаклунське кубло старої.

Ворожка, видимо, не полюбляла веселощів та гумору й, не панькаючись, одразу спровадила за двері всіх молодиків, лишивши в низькій, темнуватій від запнутих завісками вікон кімнаті лиш одну зніяковілу дівчину. Кощавим пальцем вона мовчки показала Вірі на стільця проти себе, прискалила око, певно, визначаючи масть нової клієнтки, й витягла з колоди чирвову кралю. Стара довго тасувала

карти, з-під лоба поглядаючи на дівчину, що сиділа як неприкаяна на стільці, не знаючи, чи поставитись іронічно до всієї цієї "чорної магії", чи удавати, що вірить у ворожбитську силу чудернацької баби.

Ворожка наказала Вірі зняти з перетасованої колоди й, випростовуючи руку з напнутої на плечі теплої хустки, широко розкинула на столі замусолені карти навколо чирвової кралі.

Перед очима Віри, що все ще ніяк не могла оговтатися в незвичній обстановці, мигтіли виновий король, виновий нижник, жирові десятка й туз... Стара насупилася, низько нахилившись над столом, аж підвелася з стільця, придивляючись до кожної карти, немовби дзьобаючи її своїм гачкуватим носом, потім одсунулась назад і спроквола витягнула з колоди ще одну карту. На стіл упав виновий туз...

Ворожка рвучко встала.

— Сама бачиш: усе чорне, все! — сказала вона сердито, мовби дорікаючи за щось дівчині, й швидко перемішала карти.

— А що це означає? — несміливо запитала, намагаючись усміхнутись, Віра, яку, поза її волею, почала в душі бентежити містика старої.

— Не питай, не скажу. Все чорне! Не хочу далі й дивитись у карту. І не треба мені від тебе нічого, нещасна. Йди, йди мерщій! — і стара виставила спантеличену дівчину за двері.

Якби це сталося з ким іншим і таке жахливе віщування не випало б у такий день, коли Віра переступала ще один поріг у широке життя, вона поставилась би насмішкувато до слів потворної баби й швидко забула б їх; але тоді, повернувшись до товариства, вона довго не могла позбутися гнітючого враження від кінцевої сцени, коли обличчя старої перекосив не удавано професійний, а справжній-таки страх, і не раз,

далеко пізніше, згадувалось Вірі Павлівні як закляття: "Все чорне, все!" А те, що ворожка відмовилася від плати, до якої ласі всі ворожбити світу, здавалося, ще більше стверджувало її тяжке віщування.

Звісно, ворожка, відмовившись один раз від гонорару, тим самим набивала собі ціну перед іншою клієнтурою, заспокоювали Віру юнаки, але бабині слова закарбувалися в пам'яті на все життя.

Ось і тепер, на схилі віку, Віра Павлівна згадала їх і питала саме себе: чи таки ж справді все було чорне в її житті?

Так, чорного було дуже багато, аж занадто багато, як на одну людську долю!.. Рано покинув її Микола, пішовши до другої; покинув не тільки її, безпорадну тоді студентку останнього курсу, а й сина, малого Сашка, якому не вийшло тоді ще й трьох років... Це була перша страшна втрата, гірша від смерті батька й матері. Мабуть, якби Микола не зрадив, а помер — їй було б легше: журба від смерті батьків давно розвіялася й зникла, а от згадки про ті жахливі дні, коли дитина питала її, чому так довго не приходить татко й не несе ні цукерок, ні цяцьки нової, завдавали їй болю й нині, через кілька десятиріч. Особливо коли згадати, що вона, готуючись до іспитів, ледве могла спромогтись купити малому молока й зварити якусь кашу... Ні, ні, не треба згадувати ті роз-пучливі дні й ятрити ними давно затамований біль!..

її любов до малого Сашка ввібрала в себе й не вичерпане до кінця кохання до втраченого так рано чоловіка, і Сашко виріс добрим хлопцем. Не вундеркінд, не через край обдарований різноманітними здібностями юнак, перед яким широко розчиняються всякі двері, а просто розумний хлопчина, гарний собою, а головне — чулий і вдумливий. З нього вийшов би непоганий філолог, бо ще в школі тягнувся до літератури (мабуть, успадкував це від батька), але, коли вчився на першому курсі університету, раптова війна перемішала все й порозкидала всіх урізнобіч.

У перші ж дні війни Сашко пішов на фронт, і слід за ним запався. Далі не було ні листів, ні випадкової звістки про нього... Та й куди б могли надходити листи від нього, коли незабаром евакуйована Віра Павлівна опинилась у далекому сибірському селищі, де перед війною був невеликий бальнеологічний курорт, і стала працювати лікарем у військовому шпиталі. Вона не встигла одержати в Києві навіть того Сашкового листа, де повідомлялося про номер його польової пошти. Чи він ще живий десь, чи, може, тяжко поранений лежить у такому ж, як і цей сибірський, шпиталі або поневіряється голодний і обшарпаний у полоні — нічого того не знала Віра Павлівна й, щоб одігнати від себе лихі думки й забутися, вся віддавалась тяжкій, напруженій роботі. Не раз їй доводилося цілу ніч просиджувати в шпиталі, коли привозили нову партію поранених або виникали післяопераційні ускладнення, часто-густо й удень вона довго затримувалась у палатах, воліючи посидіти з пораненими, ніж іти на свою самотню сибірську квартиру.

У шпиталі не злюбили Віру Павлівну: медсестрам і санітаркам вона здавалась занадто вимогливою і прискіпливою, а лікарі — хто з подивом, хто насторожено, а хто й з прихованою ворожнечею дивився на самовідданість у роботі немолодої вже лікарки. Підстаркуватій головній лікарці ввижалося, що відлюдкувата, неговірка, замкнута в собі Віра Павлівна тишком моститься на її місце, інші вбачали в ній шанолюбку, яка бажає показною запопадливістю здобути собі популярність серед поранених і вислужитись перед начальством. Були й такі, яким видавалась підозрілою незвичайна ретельність хтозна-звідки евакуйованої людини — чи не лишилась за нею не закінчена через війну проробка?..

Усі ці чутки так чи так доходили кінець кінцем до Віри Павлівни, але що могла вона сказати цим людям, які просто не розуміли, що їй так не хотілося поспішати з шпиталю "додому" — в свій незатишний куток на квартирі у випадкових людей. Та й чи варто їм казати, що в кожному пораненому воякові було для неї щось від Сашка та його невідомої долі.

Віра Павлівна все більше й більше відсторонювалась від колег, наглухо замикаючись у свій похмурий світ безнастанної туги за сином і кволої надії, що чимраз більше поступалася перед підсвідомим чеканням чогось невідворотного, фатального.

Кінчилась війна, і лікарів нагородили: головна лікарка одержала орден Червоної Зірки, дали медалі й іншим лікарям, тільки Віру Павлівну чи то забули, чи свідомо не внесли до списку шпиталевих працівників, рекомендованих до нагороди. Це не завдало б їй жалю, бо вона й не сподівалась, що її коли-небудь нагородять за роботу, але нагородити тих, котрі працювали абияк, відзначити тих, чиї недоробки, часом і грубезні помилки Віра Павлівна не раз мовчки виправляла, а її обійти — було вкрай несправедливо, і усвідомлювати Це було прикро.

Може, ця кривда й залишилась би в пам'яті, та невдовзі надійшла звістка про сина. Але то була — похоронна.

І світ Вірі Павлівні померк. Не почорнів непроглядною пітьмою, не зблиснув сліпучим вогнем космічної катастрофи, а — посірів, утративши звуки й кольори. І стало враз навколо тихо й порожньо.

Не раз потім дивувалась Віра Павлівна — чому їй не спала тоді думка про самогубство? Адже після загибелі сина для неї було втрачене в житті все: потреба жити, чогось ждати, на щось сподіватись. Випити б збільшену дозу морфіну, якого досить було в шпиталевій аптечці, — й по всьому. Єдине бажання, що лишилося їй в тому могильному заціпенінні, — не руште мене! Хай навколо не буде нікого, і не треба ніяких утішань, дайте саму тільки тишу!

З болісною гримасою вона відкинула всякі спроби колег висловити їй співчуття, якось розважити, заспокоїти й, мов сновида, мовчки подалась із шпиталю в свій квартирний куток, не слухаючи більше, що їй казали навколо, бо всі людські слова облудні й нікчемні перед смертю...

Але люди не вволили навіть цього маленького бажання.

Пізно ввечері, а може, то була вже глуха ніч, до Віри Павлівни прийшла на квартиру з шпиталю чергова медсестра Катя. Ніби не знаючи про велике горе Віри Павлівни, вона ще з порога голосно спитала збентеженим голосом:

— Віро Павлівно! Що робити? У Циркуляркіна звечора підскочила температура, а зараз він марить...

Слух механічно зафіксував Катані слова, але не доніс до свідомості Віри Павлівни, й вона далі лежала одягнута на ліжку з розплющеними, затопленими в одну точку на стіні очима. Катя нерішуче постояла й тепер притишеним голосом сказала:

— Я оце знову поставила йому градусника: тридцять дев'ять і сім...

Ні, таки не дають спокою Вірі Павлівні жорстокі, безсердечні люди. Яке їй тепер діло до температури в когось, коли в її Сашка нема вже ніякої температури й самого Сашка нема! І Віра Павлівна, перемагаючи саму себе, тихо спитала, аби тільки відчепились від неї:

— Яка ще температура? В кого?

— У Циркуляркіна, Віро Павлівно. Під час вечірнього вимірювання було тридцять вісім і один, а зараз увесь горить і марить... — намагалася втовкмачити лікарці Катя, здивована, що лікарка Палій так байдуже сприймає звістку про її хворого.

— Ви ж пам'ятаєте, ще вдень у нього було все гаразд, а зараз — тридцять дев'ять і сім.

— У кого — тридцять дев'ять і сім,— спитала Віра Павлівна, до якої, видимо, стали доходити слова медсестри.

— У Циркуляркіна. В того, що біля стіни праворуч... Дійшло нарешті!

Цей маленький, немолодий уже солдатик, з дивним для вологодського колгоспника прізвищем, третій місяць лежав у шпиталі. Він був поранений кількома дрібними уламками міни в спину, а праву вкрай потрощену руку треба було ампутувати. Але Циркуляркін категорично відмовився.

— Робіть зі мною що хочете, а одрізати руку не дам! Я — швець. Можу бути без ніг, обійдусь навіть без лівої руки, а без правої я — нуль без палички. Хто буде без мене в колгоспі чоботи шити? Знову ж таки — валянці на зиму валяти? Га? Без правої руки мені не життя!

Скільки клопоту мала Віра Павлівна з цим Циркуля-ркіним, коли від нього відвернулись і головна лікарка-хірург, а за нею й усі інші лікарі! Як важко зарадити людині, що не хоче собі порятунку й сама прагне своєї загибелі. Одна тільки Віра Павлівна не втрачала кволої надії зберегти цьому балакучому, трохи кумедному Цирку-ляркіну його правицю, що безсило, як засохла гілка, звисала з плеча. Адже третій і четвертий пальці на ній ледь-ледь ворушилися, значить, якась іннервація ще залишилася й, може, не вся верхня кінцівка з розпанаханим м'ясом і поневіченими кістками загинула для цілого організму, може...

І Віра Павлівна, мов ювелір, копирсалася в потрощеному суглобі, складаючи його дрібні частинки, а Циркуляркін терпляче зносив пекучий біль, часом лиш скрегочучи зубами, щоб мимовільним стогоном не завадити добрій лікарці, у яку щиро повірив як у свою рятівницю.

— Чи охота вам брати на себе відповідальність за можливий сепсис, за цілком імовірну гангрену?.. — кинула Вірі Павлівні після обходу головна лікарка, невдо-волено хитаючи головою, але Віра Павлівна відчувала ще більшу відповідальність перед Циркуляркіним, що так повірив у неї, дарма що його правиця важко піддавалася лікуванню, та й

як би поставилась Віра Павлівна до самої себе — лікаря, що заради самострахування не випробував усе можливе до кінця.

І сталося майже чудо: приречена на ампутацію права рука почала оживати. Коли Віра Павлівна приходила в палату й насамперед ішла до ліжка Циркуляркіна, той ще здалека усміхався їй і, показуючи, як починають ворушитись вказівний і великий пальці, задоволено рапортував:

— Порядок! Скоро зможу й підошви підбивати!

Одного разу трохи піднялась була температура в Циркуляркіна, і це неабияк стурбувало тоді Віру Павлівну. Вона просиділа біля нього, не відходячи, цілу ніч, однак, виявилось, що то відходили секвестри — цілком можливе явище при ранах з розтрощеними кістками. Але тридцять дев'ять і сім — це вже щось несподіване й небезпечне. Що саме? Чи це пізно заявляє про себе дрімлива інфекція, чи, може, його продуло випадковим протягом у палаті й бідолаха до всього лиха дістав ще пневмонію, або..?

Віра Павлівна швидко підвелася з ліжка й, накинувши наопашки пальто, поквапно пішла за медсестрою до шпиталю.

З того часу круто змінилося життя Віри Павлівни. Немовби сама доля похопилася, що так довго кривдила нещасну жінку, й нарешті надумала відплатити їй сторицею. Насамперед зовсім інакше поставились до неї колеги, і Віра Павлівна не раз гірко думала, чому це тільки велике горе змусило їх поважати її, а не робота, людяність, чулість, чи, нарешті, просто її розум? Невже для того, щоб її оцінили, перестали бути заздрісними, підозрілими, погрібна була така страшна втрата, яку нічим уже не компенсуєш?..

Але фортуна й далі намагалася компенсувати Віру Павлівну.

Вже виписувалися з шпиталю, одужавши, останні поранені, подались на захід евакуйовані під час війни лікарі, тільки Віра Павлівна нікуди не збиралася, нічого не планувала. Та й куди збиратися? До кого? Таж скрізь, на всій великій землі, їй буде тепер порожньо й самотньо без сина.

Незабаром ліквідувався й шпиталь, а натомість знову мав відкритись великий бальнеологічний курорт, де Вірі Павлівні запропонували посаду головного лікаря. Після шпиталевої гарячки, з безсонними ночами, тривогами, турботами й дрібними та великими прикрощами, така посада могла б стати й для самої Віри Павлівни курортом, законним тривалим відпочинком, але для чого їй ця спокійна робота без особливої відповідальності, без раптових турбот, зате з доброю, трикімнатною квартирою, з вишколеним персоналом, з курортними розвагами? Не про неї, лікаря живої практики й постійного контакту з пораненими та хворими, таке курортне раювання! І Віра Павлівна попросила крайовий відділ охорони здоров'я призначити її до якоїсь клініки.

Але перед від'їздом її чекала ще одна компенсація за все пережите.

Чи не останнім виписувався з шпиталю Циркуляр-кін. Але перед тим, як узяти з шпиталевої комори свою благеньку фронтову шинельку й убогу солдатську торбу з бритвою та зміною білизни, Циркуляркін десь запропастився на кілька годин, і обслуга почала вже серйозно хвилюватися за нього. Повернувся він по коліна забрьоханий у росі з великим букетом сибірських лісових квітів і одразу ж зайшов до кабінету "своєї" лікарки.

— Ось, візьміть, будьте ласкаві... — простягнув букета до Віри Павлівни й ніяково відступив назад.

— Дякую, дякую, Циркуляркін, але навіщо! Це ж не інакше як у тайзі нарвав? — промовила вона, сумно усміхаючись, і за звичкою понюхала яскраві сибірські квіти, але вони не пахли.

— Як нічого підхожого нема тут у мене, то хоч це прийміть... — Бачите, можу тепер і шилом орудувати, й дратву всунути — порядок! — Циркуляркін дрібно заворушив пальцями піднятої вгору правиці. — А то ж було — душа в тобі держиться, а рука висить, як чужа...

Циркуляркін тяжко зітхнув, замотав чогось головою і раптом бухнув перед лікаркою навколішки.

— Якби не ти, Віро Павлівно, пропав би я! Неодмінно пропав би. Так і вся палата каже, що загнувся б — і каюк мені!

— Що ти, що ти, Циркуляркін! — кинулась підіймати розчуленого солдатика Віра Павлівна. — Хіба ж можна так? Встань мерщій!

Але Циркуляркін вклонився їй у ноги й гупнув себе кулаком у худі, запалі груди:

— Повік, скільки житиму, не забуду! — і подивився на Віру Павлівну такими вдячними, зволоженими очима, що в неї самої виступили на очах теплі сльози.

Не забула цього прощання і Віра Павлівна. Ще багато було в її дальшій роботі випадків, коли щастило повертати людині не тільки здоров'я, а часом навіть і життя, та згодом вони притирались у пам'яті, а прізвища хворих і зовсім забувались, але маленького Циркуляркі-на, що приніс їй велике щастя, Віра Павлівна не могла забути ніколи.

Щастя? — не раз перепитувала себе Віра Павлівна й чимраз більше переконувалась, що воно бувало-таки і в її житті: з'явиться несподівано, як жар-птиця в дитячій казці, промайне на мить і зникне, полишивши по собі лиш яскраву згадку...

Усі дальші щедроти фортуни — і те, що вона стала заслуженим лікарем РРФСР, кандидатом медичних наук, доцентом старого

сибірського медінституту, асистентом відомого професора хірургії, який наполегливо підбиває Віру Павлівну взятись за докторську дисертацію, — все це було приємно, але чи можна його назвати щастям? Навіть нагородження орденом Леніна з усією його урочистістю, що випало зазнати Вірі Павлівні як вершину компенсації за всі несправедливості й кривди долі, все ж поступалося перед зворушливими хвилинами прощання з Циркуляркіним. Урочиста помпезність з плином часу тьмяніє і гасне, а Циркуляркін десь у вологодському селі кожного разу, як пошиє людям добрі чоботи, згадуватиме її з вдячністю. І це справді — повік життя.

Ні, неправду сказала колись стара ворожка з Ми-кільської слобідки! Не все було чорне у Віри Павлівни й тут, у Києві.

— А Микола? — спитала себе Віра Павлівна, мабуть, уголос, бо двоє зустрічних перехожих здивовано глянули на неї. Були щасливі хвилини й з Миколою. Щастя не буває тривалим, але що коротше воно було, тим більшим і яскравішим видається потім, коли його не стане.

З чим може зрівнятись щастя першого пізнання з коханим? А ти ж зазнала його вщерть, Віро. Там, у твоїй маленькій студентській кімнаті двоповерхового дерев'яного будинку на розі Столипінської, чи пак потім — вулиці Гершуні, й Чеховського провулка. Який він тепер, той затишний, старосвітський будинок? Хто живе тепер у Віриній кімнаті?

Віра Павлівна спустилась із парку на Хрещатик і стала питати стрічних, як їй доїхати до вулиці Гершуні, але ніхто в теперішньому Києві не знав такої вулиці, і їй довелось іти пішки. Вона проминула майдан, де була колись міська дума, а потім губвиконком, і нерішуче завернула в першу вулицю праворуч, що йшла вгору й мала бути колишньою Прорізною, але нові високі будівлі пантеличили Віру Павлівну. Лиш угорі, наприкінці вулиці, вона побачила знайомий будинок, де жив колись дантист, у якого лікувала іноді зуби, і це переконало її, що не помилилась.

Ось і Велика Володимирська, така ж, як і була раніше, Золотоворітський сквер, тепер лишалося пройти трохи Великою Підвальною, яка чомусь так і лишилася з старою назвою, і нею дійти до тої пам'ятної вулиці, що, виявляється, звалась тепер і не Столипінською, і не Гершуні, а — вулицею Чкалова.

На радість Вірі Павлівні, ця вулиця зовсім не змінилася з тих давніх часів, коли ще звалась Столипінською. Ось лікарня з недоречним кам'яним левом на брамі, тут конав колись смертельно поранений у опері царський міністр Столипін, від чого й вулиця стала так зватись; після революції тут була акушерська клініка, де Віра Павлівна студенткою відбувала практику. Що тепер там? Науково-дослідний інститут гігієни праці — прочитала вона на заскленій чорній табличці. А он, нижче, будинок з дерев'яним балконом, де щоліта квітли жовтогарячі красольки. Прогнилий балкон тримається ще й досі, але красольок на ньому нема, як, певно, нема вже й тих людей, що садили красольки. Людина — душа приміщення, без неї і найкращі споруди обертаються в скорботні надгробки на цвинтарі людської пам'яті...

А он і Чеховський провулок. Зараз буде паркан, що відгороджував з вулиці хазяйський садок, далі той двоповерховий дерев'яний будиночок з одним боком на Стодипінську, а другим на Чеховський провулок, але що це?.. Вражена Віра Павлівна спинилась: від паркана — лиш присипані землею та трухлявими трісками ями, де стояли стовпи, а від садка — тільки маленька яблунька біля самого будиночка. Бідна! Наче передчуваючи близьку загибель, вона горнулася гіллям із запорошеним вапном листям до зацілілої стіни, над якою вже не височів дах.

У грудях Віри Павлівни тужно защеміло, й вона, ще не ймучи віри, що це руйнують той самий, її будинок, поквапно завернула в провулок.

Руйнували не тільки цей дорогий Вірі Павлівні будинок її молодості — не було паркана й на сусідньому подвір'ї, де замість старої похмурої кам'яниці лежала купами розбита цегла й потрощені, брудні дошки, але очі Віри Павлівни застигли на другому поверсі дерев'яного будиночка,

де два робітники з тріском і гуркотом довершували ламання зовнішньої стіни її студентської кімната й ось-ось візьмуться за внутрішні стіни, на яких чудом зацілили старі блакитні шпалери, що були ще за неї...

Дивитись далі на агонію житла, що ввібрало в себе стільки надій, думок, гіркота й радості, було боляче, і Віра Павлівна тихо пішла геть.

З невидющими очима, в яких застиг вдалений у просторінь погляд, вона йшла навмання, і перед нею зринали уривки спогадів.

...Так пізно, як того морозного січневого вечора, ще ніколи не приходив Микола до неї. Він ускочив до її кімнати захеканий, червоний чи то від морозу, чи від якогось несподіваного збудження, й кинувся гаряче обіймати її.

— Вірко! Вірко моя! Нарешті!..

Що означало "нарешті" — Віра Павлівна не могла одразу зрозуміти, і лиш за кілька хвилин бурхливого прояву піднесення в Миколи вона дізналась, що художня рада периферійного українського театру прийняла до вистави його п'єсу-первістку і оце ввечері він одержав таке радісне повідомлення, що не міг не показати його сьогодні ж своїй Вірі.

Тоді не думалось, що з Миколиного писання вийде щось путнє й згодом він стане досить відомим драмату-

?

гом. Віра знала його тільки як вічно голодного студента НО, що перебивався до одержання нужденної стипендії, на яку не можна було прожити й півмісяця, випадковими заробітками, то пиляючи дрова, то скидаючи після заметілей сніг з високих дахів. Одне слово, хлопець, як і багато тодішніх студентів, — без певних джерел до існування, і, якби її спитати, за що вона покохала цього трохи імпульсивного, може, занадто

емоційного юнака, вона не змогла б відповісти ні тоді, ні через кілька десятиліть пізніше. Щось було в його щирості й безпосередності таке, що робило Миколу конче потрібним для неї, стриманої людини, і хтозна, яким би видався Вірі довколишній світ, якби в ньому, поряд з добрими й поганими людьми, не було Миколи — трохи дивакуватого, непрактичного в сучасному суворому житті, але такого найдорожчого, найближчого, найлюбішого. Вони були однолітки, але Віра почувала себе старшою за Миколу, ставилась до нього часом поблажливо, вибачаючи його неуважність до життєвих дрібниць і беручи на себе клопіт турбуватись за ті дрібниці. Отак і того вечора.

— Ще трохи почекати, трохи потерпіти, поки дадуть аванс, і — заживемо з тобою, Вірко! — мріяв Микола, міряючи по діагоналі маленьку Вірину кімнату, але Віра думала зараз про інші, реальні справи: чим же нагодувати Миколу? Крім квашеної капусти, шматка старого, пожовклого сала та кількох таблеток сахарину, в неї не було сьогодні нічого. Якби ж знаття, що Микола прийде ввечері, то можна було б купити на Євбазі оберемок дров і хоч буханець хліба — тих кількох мільйонів карбованців, чи "лимонів", як прозвали їх у народі, що лишилися в неї з останнього гонорару за догляд на приватній квартирі тифознохворого, вистачило б, але Євбаз ще завидна розійшовся, а замкнені порожні крамниці давно вже не функціонують.

— А знаєш, Віро... — Микола раптом підійшов до неї, взяв за руку й нерішуче, тихо промовив: — А може, я сьогодні залишусь у тебе?..

Віра здивовано глянула на нього. Досі Микола ніколи не ночував у неї, та й хтозна, як подивились би на це господарі будинку, лагідні старі люди, з якими у Віри були добрі стосунки.

— Залишусь назовсім. Добре? Треба ж нам нарешті побратись! — після короткої паузи додав уже голосно Микола.

Віра відійшла замислена в куток, і Микола, дивлячись на її зігнуту зараз спину, не міг збагнути, чи Віра образилась, чи вагається, чи журиться чогось.

Чоловікам не зрозуміти того, що діється в дівочій душі, коли дівчина має переступити через своє дівоцтво, і хоч Віра знала, що рано чи пізно прийде ця мить, та все ж Миколині слова застукали її зненацька. Невже так просто, так буденно-просто перейде вона сьогодні через той загадковий поріг життя, за яким криється невідоме? Анітрохи тої урочистості, як то було колись у людей, ані крихти з тої казки, що марилась їй колись, як думала про незнаного судженого?.. Отак звичайно, навіть надголодь лягти з Миколою в промерзле ліжко? Чи не брутальна це профанація того останнього зближення з найдорожчою тобі людиною, що обертає найвищі людські почуття на ницість, цинізм?.. Але ж усе теперішнє життя до краю спростилось, і нема в ньому місця ні для сентиментів, ні для традицій, ні для казок. Сама гола реальність!

Коли Микола, боячись порушити напружену тишу, що зависла над ними, благально прошепотів з другого кінця кімнати: — "Віро!" — вона обернулась, підійшла впритул, глибоко глянула йому в вічі й твердо проказала:

— Хай буде так. Лишайся!

Коли нарешті Микола випустив її з своїх гарячкових обіймів, вона, поправляючи скуйовджене волосся, усміхнулась:

— Одначе соловей піснями не буде ситий, треба щось приготувати їсти, — але їй знову стало досадно, що немає дров, щоб зварити бодай якийсь капусняк і хоч трохи нагріти кімнату. А втім, можна зварити й на жаровні, потім скип'ятити воду, десь у неї залишилось ще трохи сушеної малини, отже, буде ще й чай з сахарином — чом не весільна вечеря!..

Вони сиділи, щільно пригорнувшись одне до одного, коло підвіконня, де тихо булькав, доварюючись, капусняк, і дивились, як тане від кволого тепла жаровні шерехата наморозь на внутрішній шибці вікна.

Коли вони заповнили капусняком прикру порожнечу шлунків і взялись за підсолоджений сахарином "чай" з сушеної малини, Віра знову пожаліла, що не купила вдень буханця хліба.

— Обійдеться циганське весілля і без марципанів! — махнув рукою Микола, з насолодою сьорбаючи гарячу каламутну рідину, але Віра спохмурніла. "Циганське весілля"!.. Чи могла б вона назвати так їхню ультраубогу вечерю, без друзів, без родичів, без хліба навіть, але все ж — весільну вечерю!

Микола похопився, бачачи, як хмаринка гіркоти набігла на Вірине лице.

— Та що ти, Віронько? Це ж у нас, на селі, так кажуть, коли чогось бракує!

— Далеко нам до циганського весілля, де є принаймні хліб, вино й музика, але...

І їм знову стало весело й радісно. Вони лягли в крижану постіль і скоро нагріли її своїми тілами... І нехай хто скаже, що то не було щастя!..

Другого дня Віра Павлівна довго ходила по київських крамницях, шукаючи рукавичок, бо ще навесні десь загубила старі, але рукавичок ніде чомусь у крамницях не було.

— їх ще продаватимуть восени, а зараз можна купити тільки на барахолці, — порадила їй якась жінка в універмазі, але Віра Павлівна не добрала гаразд останнього слова: "барахолка" було для неї щось нове, і вона перепитала:

— Цебто на товчку, на Євбазі?

Молода жінка ніколи не чула про Євбаз і пояснила, що треба поїхати електричкою до станції Біличі — там і збирається щонеділі київська барахолка, чи, як каже Віра Павлівна, товчок.

— Ви, певно, не киянка, приїжджа? — спитала незнайома жінка, і Віру Павлівну здивувало не так те, що її не вважають більше за киянку в рідному Києві, як щось майже неймовірне: в Києві нема більше Євбазу, чи Єврейського або Галицького базару, як називали його до революції!..

Зникло багато старих будинків, зруйнували навіть її студентську кімнату, але як міг зникнути Євбаз, що колись одягав, узував і годував людність великого міста, цей не просто базар, а — базар життя, де продавалися останні речі й купувалося за останні гроші квашену капусту й картоплю?

Проте знайшовся таки один старий еврей-кіоскер, що докладно пояснив Вірі Павлівні, як проїхати з Хрещатика на колишній Євбаз, що зветься тепер майданом Перемоги, але, коли вона зійшла з тролейбуса на кінці бульвару Шевченка й вийшла на перехрестя вулиць, їй здалося, що вона помилилась. Довкола — високі будівлі й посеред майдану округла споруда цирку, а де ж маленька залізна церковка посеред базару, де темні халупи, що від старості повгрузли в землю й починали собою довге Берестейське шосе? Де рундуки, ятки, селянські вози й утки та строката базарна суміш і гармидер?

Віра Павлівна оглянулась назад, де кінчався ряд знайомих здавна пірамідальних тополь Бібіковського, а тепер бульвару Шевченка, і сумнів у неї зник: так, це було те саме місце, де клекотів колись Євбаз — друге після Житнього базару на Подолі "черево Києва"...

Рух автомашин, що скупчувались чередами на переходах вулиць, заважав пройти на середину майдану, і Віра Павлівна пішла краєм

майдану, озираючись на дерев'яні огорожі з захисними дашками, за якими щось руйнували й щось будували.

Чи не там, де видовжилась черга на стоянці таксі, стояла вона березневого дня в ряді, де продавали випадкові речі, марно чекаючи, що хтось купить у неї портрет Шевченка в добрій багетовій рамі? Продати цей єдиний у її кімнаті портрет з сумними, вдумливими очима — було майже блюзнірство, але що ж робити, коли вдома кінчились усі її "мільйони" (цілий тиждень вона не відходила від хворого на висипний тиф Миколи й не могла нічого заробити), а сьогодні, після страшних годин кризи, коли нарешті в хворого усталилася температура, Микола вперше попросив їсти. Сама вона могла б голодувати й кілька днів, але не дати їсти Миколі, коли першою ознакою видужання після тяжкої хвороби є апетит, — було б жахливо. Досі вона нічого не продавала на Євба-зі, лише купувала, та ось надійшла і її черга нести на базар останнє... Наївна! Вона не знала, що на "базарі життя" не котируються такі далекі від утилітарного призначення речі, як портрет Шевченка. її сусідка, огрядна київська міщанка, що торгувала всяким завалящим мотлохом, щойно продала страусове перо, яке колись жінки носили на капелюхах, і ось знову вона торгується з якоюсь дівчиною за старомодний жіночий пояс з бронзовою пряжкою, а на портрет у Віри Павлівни ніхто й уваги не звертає. Підійшов був лахмітник з брудною торбою, що скуповує за безцінь старі речі, й постукав указівцем по багету:

— Раму можна б узяти... Два "лимони" хочеш за неї? Він пропонував таку мізерію, що з ним годі було й

торгуватися. А після нього ніхто не питав навіть ціни, і Віра Павлівна вже жаліла, що не віддала лахмітникові рами — бодай хоч щось було б у кишені, та лахмітник більше не з'являвся, а коли перейшло на другу половину дня, вона остаточно переконалася, що її "товару" тут не куплять.

Знесилена від марного кількагодинного стояння, Віра подалася з базару, тяжко думаючи, в кого б позичити гроші хоч на хліб та молоко для Миколи. Вона вже завернула в першу бічну вулицю, аби мерщій одійти від проклятого базару, коли її спинив інтелігентного вигляду літній чоловік у демісезонному пальті й високій сивій шапці:

— Купили чи продаєте?

Не сподіваючись нічого доброго, бо незнайомець, видно, належав до тих "українських громадян", у яких напевно висить дома під вишиваним рушником портрет

Шевченка, до того ж незнайомець більше дивився на неї, а не на портрет, Віра Пашіівна знехотя відповіла:

— Не продала...

— Я так і думав, — промовив незнайомець, журно усміхнувшись.

— Виходить, нікому не треба на Євбазі Шевченка, — саркастично зауважила Віра й хотіла вже йти своєю дорогою, але незнайомець поспішно сказав:

— А мені саме треба. От і чудово вийшло: купець і продавець! — чи то серйозно, чи жартома усміхнувся й засунув руку в бічну кишеню піджака.

— То беріть, якщо вам треба, — ледве чутно прошепотіла Віра Павлівна, все ще не вірячи, що знайшовся-таки покупець і на її "товар".

— Можу запропонувати двадцять мільйонів, — простягнув він пачку червоних папірців. — Згода?

Ще б пак не погодитись! Та це ж цілий капітал! Микола матиме кілька днів молоко, хліб, можна ще купити навіть трохи жирів...

Радісна, вона метнулась назад, на базар, не бачачи, що незнайомець усе ще дивиться їй услід, а коли за півгодини поверталась назад, купивши ще й фунт яблук для Миколи, лице їй пашіло від щастя.

Так що ж таке щастя? — роздумувала Віра Павлівна, ходячи ці дні київськими вулицями й пригадуючи окремі епізоди з давнього минулого. її небога, до якої все ж треба було зайти перед від'їздом, напевно, думає: "Заслужений лікар, кандидат медичних наук, доцент, нагороджена найвищим орденом Радянського Союзу, має високу зарплату, окрему квартиру з усіма вигодами... Та дай Боже кожному хоч третину такого щастя!"

Але чому сама Віра Павлівна не відчуває себе щасливою і шукає стертих слідів свого щастя, тут, у Києві, де колись зазнала стільки горя й де тепер усе змінилося?..

Торік, коли вона переступила за свій пенсійний вік, їй раптом спало на думку, що не тільки актрисам треба своєчасно сходити зі сцени, щоб не бути жалюгідними в невідповідних літам ролях, а і їй теж на великій сцені життя треба поступитися місцем для молодших. Не чекати ж, коли тобі делікатно натякнуть, що час уже по-доброму забиратися геть. Але думати про це було страшно. Не працювати, не бути потрібною іншим, а лиш існувати, добувати невідомий тобі строк, що лишився від життя? І це тоді, коли почуваєшся ще на силах, коли практичні роботи в медінституті з студентами проходять у неї так жваво, а керівник кафедри хірургії ще й досі мріє передати кафедру їй, своїй учениці, й не дає покою Вірі Павлівні, переконуючи взятись за докторську дисертацію.

Але другий скептичний голос у душі питав: а навіщо тобі той докторський ступінь? Хіба що для марнославства, яке ніколи не було тобі властиве. Доктором ти, розуміється, ще можеш стати, надто за

допомогою свого патрона, але нового слова в медицині ти вже не скажеш, бо...

І тут із якихось закамарків пам'яті спливли давно забуті слова Олександра Блока, поезію якого так колись любила студенткою Віра Павлівна:

Я, не спеша, собрал бесстрастно Воспоминанья и дела,

И стало беспощадно ясно:

Жизнь отшумела и ушла...

Дивно, як це раніш вона не відчувала страшного приречення в цих ніби спеціально для неї написаних словах? Невже таки справді — "отшумела и ушла"?..

І ось за місяць перед початком навчального року, перед тим як зважитись подати заяву про перехід на пенсію, Віра Павлівна надумала поїхати до Києва, на ті "святі місця" молодості, де вона не була багато літ і де колись шумувало її життя.

Не знайшовши на майдані Перемоги й сліду від колишнього Євбазу, вона в неділю поїхала електричкою до Біличів. Таки треба ж купити рукавички, бо хтозна, чи буде далі час питатися їх по крамницях, але в душі Віра Павлівна знала, що рукавички, власне, тільки привід, а головне — зовсім інше. їй хочеться подивитись на теперішній Євбаз, хай у зовсім іншому місці, хай базар не того давнього життя, а — сьогоднішнього, але все ж — базар, де вона, може, знову відчує себе, як десь понад тридцять років тому.

Але вже у вагоні електрички Віра Павлівна побачила, що це навряд чи станеться. Вона не увійшла, а її внесло у вагон разом з людською хвилею, що кинулась до приміського поїзда, тільки-но він прибув і

пасажири поквапно вийшли на перон. Якимось чудом вона ледве вмостилась у враз заповненому вагоні на самісінькому краєчку лави, а пасажири все йшли й ішли, заповнювали прохід, штовхали її клунками, кошиками й перлися вперед, хоч далі не було куди йти.

Вагонна тіснява, духота й галас навкруги дратували Віру Павлівну, а надто цей дурний, мабуть, сільський підліток, що сидів проти неї і блазнював, розважаючи трьох дівчаток поруч себе. З йолопуватим виразом обличчя він раз у раз повторював одне й те саме безглузде запитання:

— А де той алмаз, що ним гвозді деруть?

Дівчата соромливо пересміхувались, а хлопець, задоволений з свого неоковирного дотепа, повторював його ще й ще.

Не менше дратував Віру Павлівну й якийсь патлатий жевжик-сгиляга в білій нейлоновій сорочці й з транзистором у руках. З транзистора без угаву чулися естрадні пісеньки й легка музика, що їх хлопець зовсім і не слухав, тягаючи транзистор з собою не стільки для розваги, скільки для стиляжного престижу, а сам він стояв у проході й теревенив двом своїм супутницям, що теж не сподобалися Вірі Павлівні. У одної була модна зачіска з накладеною на маківці копицею чужого волосся, що робило дівчину схожою на папуаску; в другої, простоволосої, чорні пасма довгастого, але обрідного волосся звисали на занадто декольтовані груди й таку ж оголену спину, що справляло враження, ніби дівчина надумала мити голову або ось-ось ляже в ліжко спати. Чи то змовившись, чи через бідність свого лексикону, дівчата в кожному реченні тулили слово "ми", а жевжик тільки цього й чекав, щоб ляпнути якусь недоречну цитату-приповідку, що теж починалася з "ми" Спитала, приміром, "папуаська красуня", як подумки назвала її собі Віра Павлівна, свою простоволосу подругу: "Ми сходимо в Першій чи Другій Бучі?", і молодик, ніби відповідаючи їй, загорлав на весь вагон цитату з Маяковського:

— "Мы в истории стоим почти что рядом — я на М, а вы на П..."

За хвилину він кричав:

— "Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем!", — а коли на ближчій зупинці подруги запропонували перейти в другий вагон, де, може, менше народу, й знову не обійшлося без "ми", жевжик, розмахуючи в повітрі транзистором, голосно вигукував: "Мы, Николай Второй, царь польский, самодержец Всероссийский и прочая, и прочая..."

На щастя, вони вийшли, бо далі Віра Павлівна, мабуть, не витримала б і запропонувала б горластому дурневі зважати на інших пасажирів і не докучати їм своїм патяканням.

"Боже, невже ми замолоду були хоч трохи подібні до цих цивілізованих дикунів? — питала себе Віра Павлівна й категорично заперечувала: — Та ні ж бо! Ми чогось прагнули, шукали, жили якимись ідеями. Хай ці ідеї були наївні, химерні, смішні — я сама колись захопилась толстовством, навіть три місяці прожила в толстовській комуні, але все ж то були ідеї, шукання... А ці чого шукають? Закордонних панчіх коло готелів "Інтуриста" або імпортного одягу на "барахолках"? Ми простоювали ночі в чергах до театральних кас, щоб дістати квитка на гальорку під час гастролей Шаляпіна, а в цих що? Твіст і бугі-вугі — ці виверти первісної людини під звуки божевільної какофонії! Важко навіть уявити, що з них вийде..."

І знову скептичний внутрішній голос, що останнім часом чимраз більше втручався в думки Віри Павлівни, спокійно відповідав: "Вийдуть лікарі, інженери, космонавти..." — "З них — лікарі?" — перепитала Віра Павлівна, вражена цинізмом відповіді. — "Так, і лікарі, — ствердив голос. — А що дивного? Вони танцюють тепер бугі-вугі й твіст, а хіба за твоєї молодості, Віро, були самі тільки благопристойні вальси й падеспані? А матчиші, кеквоки, танго, яких так жахались ваші матінки? А хіба поряд з

вами, "ідейними" студентами, не було студентів " білопідкладочників", чорносотенців і просто обивателів? І ти, Віро, і багато таких, як ти, були здебільшого "ідейними" не через переконання (які там переконання, коли ідеї ще шумували у вас, не встоявшись!), а тому що на будь-яку ідейність була тоді мода. Ці, що вийшли з вагона, стали стилягами теж через моду, а мине мода — мине й стилязтво, тільки й того. Ви захоплювались Олесем і Бальмонтом, а в цих кумири — Євтушенко і якийсь Асадов. У кожного покоління своя мода. Але річ не в тім. Ти в минулому бачиш усе тільке добре, ти навіть Миколі простила тепер усе, чого не могла простити тоді, а от цьому жевжикові з його дівчатами ти не можеш дарувати пустопорожніх дурощів у вихідний день, коли хочеться, як казали колись, "вискочити з рамок". А хіба не дуріли колись і ви, серйозні, ідейні? Хіба не моралізували колись вам старі, скрушно поглядаючи на нове покоління: "Да, были люди в наше время, не то, что нынешнее племя, — богатыри, не вы..."? Ти просто стала дуже стара, Віро!"

Віра Павлівна так заглибилась у свої думки, що не помітила, як поїзд підійшов до станції Біличі, й похопилась лиш тоді, коли половина вагона спорожніла й тільки кілька пасажирів ще тиснулись біля вихідних дверей. За ними й вона подалась мерщій до виходу.

У Біличах нещодавно пройшов дощ, і в холоднуватому повітрі відчувалась вогкість. Сонце виринуло з-за хмар, але не ряхтіло весело на свіжих калюжах, а тільки журно виблискувало, ніби щось раптом підказало природі, що вже кінчається серпень і десь неподалеку суне дощова осінь...

І Віра Павлівна, коли опинилась на вузенькому пероні й оглянулась навколо, щоб орієнтуватись у незнайомій місцевості, сказала собі подумки: "Наближається осінь... А коли ж прийде та осінь, коли кінчиться моє "бабине літо"? Якби не біляве волосся, на моїх скронях давно б уже було видно не осінні заморозки, а білий сніг ранньої зими..."

Та цей елегійний настрій враз зник, тільки-но вона, намагаючись обминути свіжі калюжі, перейшла пристанційну вулицю й, слідом за іншими людьми, опинилась у суточках, що вели до барахолки. Тут годі було йти по сухому, бо з боків і позаду натискали люди, а натовп попереду ледве просувався далі, і Віра Павлівна ступала навмання по розквашеній після дощу землі, аби мерщій вийти на простір. Та вона попала ще в більшу тісняву, яка нарешті вичавила її, знесилену й безвільну, через базарні ворота в людську коловерть. її штовхали, пхали, обертали то в один, то в другий бік, аж поки дужою хвилею її не винесло кудись на край барахолки, де стало вільніше й можна було принаймні відрізнити продавців од покупців.

Ні, хай йому абищо, цьому пеклу! Зроду не поїхала б сюди Віра Павлівна, якби знаття, що її чекає тут. Вона не пробула ще й півгодини на барахолці, а почувала себе змученою, як ще ні разу за ці дні в Києві. Забула зовсім про рукавички й, напевно, не купила б, якби якась немолода жінка, помалу продираючись через стовпище, не сказала б над самим вухом Віри Павлівни: "Рукавички! Югославські рукавички! Імпортні..." І Віра Павлівна купила їх, не міряючи й не торгуючись, аби хоч цією покупкою виправдати безглуздя своєї подорожі на барахолку. Але, дивна річ, ця дрібна купівля ніби струсила з Віри Павлівни втому й утягла її в довколишнє клекотіння...

— Жіночі чобітки! Чобітки останньої моди! Кому жіночі чобітки? — пропонував якийсь молодик, а трохи далі від нього мовчки стояв підліток, тримаючи у високо піднятій руці патефонну платівку. Довготелесий паруб-чина в темних окулярах-консервах і дощовику з наставленим коміром сновигав між людьми й таємничо шепотів:

— Жувальні гумки! Американські гумки й сигарети...

Ще якісь підозрілого вигляду молодики в застебнутих чорних болоньях походжали спроквола в натовпі, і важко було збагнути, чи вони вишукують якийсь особливий товар, чи визирають підхожого для схованих під болоньями речей покупця.

Усе це було зовсім не схоже на той колишній київський Євбаз, хіба що тільки отой старий букініст, що розклав свої книжки на самому краю барахолки, куди мало хто й доходив з публіки. Таких дивних торговців, через руки яких проходили часто скарби людського генія, не даючи продавцям виторгу навіть на пристойне вбрання. Віра Павлівна бачила й колись, але їй завжди невтямки було — чи ті підтоптані чоловіки були невдахи, що їм не поталанило в житті, чи безпечні маніяки, одержимі малоприбутковою копіткою роботою, чи скромні, непомітні подвижники освіти й культури. На цьому базарі букініст був тільки один і становив собою контрастний виняток.

Далеко більше тут було жінок з одягом. Вони видовжились у строкатий ряд — літні, підстаркуваті, зрідка молоді, і Віра Павлівна поволі пішла вздовж їхнього ряду, прямуючи до виходу з барахолки. Вона майже не помічала непотрібного їй різноманітного одягу, що висів на плечах і руках продавщиць, але досить уважно придивлялася до облич тих, кого обставини змусили винести свої речі на сучасний "базар життя".

А втім — який же це "базар життя"! Тут не йшлося: маєш що продати — житимеш, не маєш за що купити — помреш од недоїдання, виснаження, а то й просто голоду. Тут ніхто не продавав їстівного — значить, люди були не голодні; люди, що продавали, не були обшарпані, як колись на Євбазі, — значить, мали сякі-такі достатки. Серед цих жінок, що стояли в ряді з одягом, таких неоднакових за освітою, працею і особистою долею, Віра Павлівна ніяк не могла виділити тип постійної продавщиці барахолки, так званої колись спекулянтки, як то відразу можна було розпізнати перекупку з Євбазу чи Житнього базару на Подолі. Видимо, людей привела сюди якась випадковість чи бажання продати ношену річ, щоб купити нову.

А втім... очі Віри Павлівни спинились на сумному обличчі інтелігентної дівчини, що стояла мовчазна в цьому ряді й дивилась віддаленим поглядом кудись у просторінь понад головами людської маси. Чи то стомившись марно стояти, чи втративши надію продати

свою білу з тонкими зеленими смужками лавсанову сукенку, дівчина не пропонувала свій "товар", а її ліва рука з сукенкою опустилась майже до пояса, й ось-ось поділ сукенки торкнеться мокрої, брудної землі. Певно, тільки щось незвичайне, якась крайня потреба могла змусити цю симпатичну дівчину, з білявим нефарбованим волоссям і без будь-якої косметики на лиці, стояти, мов приречена, в цьому галасливому "барахольному" ряді й чекати неможливого покупця, бо кому ж може знадобитись сукенка з лавсану, що виходить уже з моди, та ще й

біла, — перед недалекою вже осінню. Вигляд дівчини — її погноблена зараз постать з безнадійно опущеною рукою і тута в застиглих очах — усе це повіяло на Віру Павлівну таким знайомим і близьким колись, що вона мимоволі спинилась. Кому, як не їй, знати, що то за мука стояти на товчку з річчю, яку ніхто не купує і навряд чи купить, а гроші вкрай потрібні!

Сама ще гаразд не усвідомлюючи, для чого це робить. Віра Павлівна злегка торкнулась пальцями лавсанової сукенки, і дівчина аж стрепенулась од несподіванки.

— Скільки хочете за неї? — спитала лагідно Віра Павлівна, і дівчина ожила. Метко взяла сукенку обома руками й, повертаючи її боком, щоб не було видно під пахвою розірваного, але спритно зашитого шва, послужливо відповіла:

— Прошу тридцять п'ять...

Мовою барахолки це означало: правлю для годиться тридцять п'ять, а віддам за двадцять п'ять, а то й за двадцять, тільки візьміть...

Сукенка була не потрібна Вірі Павлівні: не про її літа вбиратися в такі світлі кольори та й, видимо, вузька на неї в талії, — хіба що подарувати небозі, якщо тій сподобається, але дівчина дивилась так благально, що з очей її аж кричало: "Візьміть! Ради Бога візьміть!" Ну як одійти від неї ні

з чим? Та це ж було б однаково, що поманути голодну дитину й замість хліба показати порожні руки! І Віра Павлівна, на подив дівчині й її сусідкам, не торгуючись, дістала гаманця й витягла дві купюри по двадцять п'ять карбованців.

— Ой, у мене ж здачі нема! — з розпачем вимовила дівчина й обернулась до сусідок: — У вас нема часом розбити? — Але ті стулили губи й мовчки заперечливо захитали головами, бо їх уже брали завидки на таку щедру чи дурну покупницю, що знадилась на чортзна-що.

— Що ж робити? — безпорадно прошепотіла дівчина, повертаючи Вірі Павлівні одну купюру. Вона ладна була б віддати сукенку й за двадцять п'ять, але безглуздо ж впускати з рук своє щастя, що так несподівано залетіло до неї. Хіба запропонувати покупниці піти десь розміняти купюру? Ні, це небезпечно: стара дивачка може піти й роздумати або знайти щось краще. Не можна полохати щастя: воно таке тендітне й боязке!

— Що ж, у такому разі беріть... — почала була дівчина впалим голосом, замиряючись з думкою, що доведеться задовольнитися половинним щастям, аби не втратити його зовсім, але Віра Павлівна не дослухала її:

— Чекайте, я пошукаю в себе дрібніших, — і, нахилившись над гаманцем, дістала вчетверо складену п'ятірку й пожмаканого карбованця.

— От і добре! — радісно вигукнула дівчина, але Віра Павлівна визбирувала з гаманця ще й срібло:

— Маєте ще карбованець сімдесят... але де ж узяти ще два тридцять?

— Нічого! То я уступаю вам. Спасибі.

Дівчина поквапно передала Вірі Павлівні сукенку й, міцно стиснувши гроші в кулаці, мерщій вийшла з ряду. Вона ще раз, перше ніж зникнути в натовпі, обернулась і привітно покивала головою своїй випадковій покупниці. Віра Павлівна відповіла їй сумною усмішкою, розгублено тримаючи в руці куплену сукенку й усе ще дивлячись услід ощасливленій дівчині.

"Як я заздрю тобі, мила дівчино! — казала вона їй подумки. — Заздрю не твоїй молодості, бо не вертаються назад літа, — заздрю твоєму горю, що так поступилося зараз перед великою радістю... Будь же щаслива, дівчино!"

Певно, останні слова Віра Павлівна проказала вголос, бо перехожі стали оглядатись на неї і бокувати про всякий випадок.

Вона ще якийсь час стояла в глибокій задумі, аж поки від станції не загуркотів черговий поїзд електрички. У ньому поверталась до Києва та білява дівчина, яка й досі не могла зійти з дива, згадуючи, як несподівано пощастило їй продати сукенку й роздобути гроші, без яких хоч і не повертайся до Києва. У вагоні вона непомітно засунула гроші за пазуху, щоб, бува, хто не витягнув, і хоч була цілком задоволена з свого продажу, та все ж не могла думати без заздрості про ту стару жінку, що має змогу купувати, не торгуючись, непотрібні їй речі й так щедро платити за них. Ото справді щастя!..

1970р.